

---

*В.В. Пітулей,
аспірантка Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника*

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКОВОСТІ СВОБОДИ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА УМОВ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

За умов глобалізації роль особистості в суспільстві зростає. В зв'язку з цим дедалі частіше постає проблема взаємозв'язку свободи і відповідальності людини перед суспільством. Свобода особистості обмежується інтересами суспільства. Адже кожна людина – це індивід, бажання та інтереси якого не завжди збігаються із суспільними. Та, попри це, під впливом суспільних законів він має чинити так, щоб не суперечити інтересам суспільства.

У наш час – час розвитку демократії – проблема свободи особистості набуває глобального характеру і вирішується на рівні міжнародних організацій у вигляді законодавчих актів про права і свободи особи, які лягають в основу будь-якої політики і пильно оберігаються. За порушення правових норм особистість несе відповідальність перед суспільством за законом. Побудова сучасного суспільства, втілення свідомого начала в соціальне життя, залучення народу до самостійного управління своїм життям різко збільшують міру особистої свободи і водночас – міру соціальної і моральної відповідальності кожного.

Відповідальність, як інтегральна якість особистості, є одним із показників систематичного і усвідомленого засвоєння морального досвіду людства, його духовних цінностей. У філософії категорія “відповідальність” розглядається у нерозривній єдності з категорією “свобода”.

Відповідальність є свого роду “зворотним боком” свободи. Чим ширші межі свободи, тим більша відповідальність, і, навпаки чим більше змісту вкладено у відповідальність, тим більше свободи вона вимагає для своєї реалізації.

У праві громадянська, адміністративна і кримінальна відповідальність встановлюється не тільки формально – шляхом з'ясування складу злочину, але й зі врахуванням особливостей виховання правопорушника, його життя і діяльності, міри визнання ним своєї провини, а також через визначення, можливо, його виправлення в майбутньому. Це зближує правову відповідальність з моральною.

Сутнісні сили людини створюють їй всі необхідні суб'єктивні можливості для того, щоб вона була вільною, отже, діяла за власним розумом. Вони дають їй змогу контролювати себе і навколишній світ, вирізнятися з цього світу і розширювати сферу своєї діяльності. У цій можливості бути вільною і кореняться витоки всіх тріумфів і трагедій людини, всіх її злетів і падінь.

Свободу часто розглядають у співвідношенні з необхідністю, сваволею, анархією, відчуженням, рівністю і справедливістю. Існує широкий діапазон свободи людини: політична, економічна, духовна, пізнавальна. Вона не може бути суто негативним явищем, беззмістовним поняттям, сваволею вибору, засобом порушення законів соціального життя.

За логікою свого існування і характером діяльності, кожна людина занурена у вир історії. Буття її в цьому потоці неоднозначне, суперечливе. Людина вільна і невільна. Невільна тому, що існує зовнішній світ, який настирливо диктує їй вибір форм і способів діяльності, їх послідовність. Адже завжди існують певні обмеження її діяльності – рівень фізичних сил і розумових здібностей, технічних можливостей, характер громадського устрою. Вона невільна ще у тому сенсі, що існує так зване відчуження людини, яке виявляється та існує в різноманітних формах. Відчуження означає те, що продукти діяльності людини виходять з-під її контролю і перетворюються в зовнішню і непідвладну їй силу, а також втрату нею світу і його перетворення в нелюдський. Проблема відчуження є одвічною проблемою суспільства. А свободу можна визначити, як самостійне керування людиною власною долею, вибір свого життєвого шляху. Вона передбачає не рабство, а розкутість людини, невимушеність її дій, звільнення від диктату зовнішніх сил і обставин, як природних так і соціальних. Вона постає і як можливість діяти відповідно до своїх інтересів і поглядів. Свобода – це постійний вибір між добром і злом, між правдою і брехнею, моральністю і аморальністю. Тому, діючи згідно зі своєю волею, людина повинна поєднувати її з відповідальністю за свої вчинки і діяння. Адже часто-густо вона не думає про те, які наслідки можуть випливати з її дій. І наслідком стає шкода іншим людям і природі. Тому поняття свободи треба обов'язково розглядати у взаємозв'язку із поняттям відповідальності.

Свобода, як фундаментальна цінність людини, має узгоджуватися зі свободою інших людей. У протилежному випадку вона перетворюється в свавілля і анархію, в самодурство і насилля над іншими. А це – так звана негативна свобода. Межами свободи є інтереси іншої людини, соціальних груп і людства в цілому, а також і природи як основи існування суспільства. Слід брати до уваги, що досягнення свободи має своєю передумовою також збіг інтересів особистості і суспільства.

Поняття свободи має бути доповнене ідеєю регуляції діяльності людини. При цьому держава має регулювати діяльність людини не методами насилля і примусу, а за допомогою економічного механізму, політичних, ідеологічних засобів і строгого дотримання прав людини. Вона повинна гарантувати дотримання цих прав, визнаючи, що цінність людської особистості вища будь-яких цінностей нації, класу, групи. Ця вимога є гарантом від тоталітарного пригнічення прав людини. Ігнорування чи приниження їх призводить до неминучої деградації і особистості, і суспільства.

Свобода не можлива без відповідальності і обов'язку перед світом, в якому ми існуємо. Але водночас – і перед собою. Відповідальність – це неминуча ціна свободи, плата за неї. Свобода

вимагає від людини розуму, моральності і волі. Без відповідальності вона неодмінно переходитиме в свавілля і насилля над іншими людьми, в руйнування навколишнього світу. Міра відповідальності індивіда завжди конкретна – в межах його компетентності і діапазону можливостей.

В епоху глобалізації існує необхідність формування істинно гуманістичних цінностей, вироблення привабливого соціального ідеалу, який має містити в собі як основний момент свого змісту ідею нерозривного зв'язку свободи і відповідальності особистості. При цьому свободу потрібно розуміти як взаємодію гармонійно розвинутого суспільства, в якому враховано інтереси всіх його громадян. Така свобода має максимум можливостей для задоволення потреб розвитку і самовираження особистості.

Досягнення ідеалу свободи можливе лише за умов одночасного вдосконалення всіх рис особистості і всіх умов її соціального буття. Подальші напрями дослідження свободи особистості як соціального феномена будуть пов'язані з розширенням і удосконаленням її прав і свобод на основі розвинутої економіки і політичного плюралізму. Вільна економіка та правова держава, основним принципом якої є соціальний захист особистості, непорушність її свободи, забезпечення рівності всіх суб'єктів, прав і свобод, взаємна відповідальність, є запорукою демократичного і гуманного суспільства, здатного зробити реальною свободу особистості і забезпечити всебічний розвиток людини.

Сьогодні наше суспільство відчуває колосальну потребу у людях вільних, ініціативних, творчих. Але чи з'являться вони? Доводиться, на жаль, констатувати, що не тільки нова, але й традиційна еліта епохи, яку можна визначити як епоху мас, сама тяжіє до безликі. Особистості нестандартні, видатні стають дедалі більшим винятком. Складається стійке враження, що майже всі вони – в минулому. А тим часом суспільство, громадяни якого безликі, не може бути по-справжньому вільним, мало хто в ньому здатний на незвичайний вчинок і надають перевагу бажанню звільнитись від відповідальності за свої дії. Звідси – або ж тяга до тиранії, або ж згода примиритися з нею.

XX століття було відзначене зміною цінностей, приниженням цінності особистості, повсюдною безвідповідальністю. Це дістало своє вираження і в молодіжній культурі, і в діловій сфері, і в різних структурах суспільства. Численні проблеми суспільства є симптомами емоційного, інтелектуального і духовного занепаду і більшості українців. Однак у нас є сподівання на, якщо не подолання, то принаймні пом'якшення глобальної кризи, яке має здійснитись шляхом радикальної, внутрішньої трансформації людини та її поступовим сходженням до того вищого рівня свідомості й зрілості, котрий має взаємоузгоджувати поняття свободи особистості та її відповідальності.

Педагоги-дослідники розглядають відповідальність як особистісну рису, яка полягає в усвідомленому виконанні людиною певних обов'язків, в прагненні діяти відповідно до усталених вимог (норм поведінки), в емоційному сприйманні наслідків своєї діяльності. Відповідальність є такою характеристикою поведінки, яка забезпечує позитивне ставлення до людей, суспільства, праці, до себе.

Саме такою у своїй досконалій формі відповідальність постає у педагогічній системі В.О. Сухомлинського, органічно поєднуючи громадянськість і совість. На думку педагога, “совість” є центральним утворенням у свідомості дитини, внутрішнім механізмом, що детермінує напрям становлення індивіда як особистості, зокрема розвитку його моральності. Відповідальність має бути насамперед перед своєю совістю, перед цим неспокоємним і суворим стражем розуму.

В.О. Сухомлинський характеризує відповідальність як здатність особистості самостійно формулювати моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати самооцінювання та самоконтроль. Відповідальність істотно розширює сферу втручання особистості в навколишній світ, змушує її вболівати за все, що створене народом.

Свобода – самовизначення духу, свобода волі, здатність діяти у згоді зі самим собою і не йти за плечем зовнішніх обставин. Свобода особистості – це питання і про свободу волі, і про вибір, і про взаємозв'язок різних компонентів структури особистості: вольового, раціонального, ціннісного. Свобода також тісно пов'язана з проблемою відповідальності. Тривалий період за певних умов у вітчизняній філософії панувала думка, що свобода є усвідомленою необхідністю. Джерела цих ідей сягають філософських концепцій свободи Спінози, Гольбаха, Фейєрбаха, Маркса. Свободу людини подавали як чітко вписану в систему зовнішнього соціального і природного визначення, де особа мала лише право усвідомити необхідність і діяти в її межах. Але ж саме свобода за внутрішньою суттю тільки й може надати можливість людині бути і лишатися самою собою і не підкорятися обставинам. У зв'язку з цим розглянемо найбільш концептуальні філософські теорії свободи особи. Зосередимося на концепціях І.Канта, М.Бердяєва і Ж.-П. Сартра.

Концепція свободи особи І.Канта і досі має велике теоретичне і гуманістичне значення. Кант чи не першим в історії філософії обґрунтував принципovu відмінність між свободою суспільства як світу особи і причинністю світу зовнішнього, природно-матеріального. Людина, каже він, є не тільки чуттєво-природна істота, а, насамперед, істота розумна, моральна. І якраз такій її рисі притаманна незалежність від визначальних причин світу зовнішньої необхідності. Ця незалежність і визначає свободу людини. Кант розводить свободу і необхідність як сутнісні характеристики різних рівнів буття, залічуючи зовнішню необхідність тільки до світу феноменів, а свободу людини – до її характеристик як ноумена. Відтак він визнає два види причинності: зовнішню і вільну. Справді, свобода людини належить до її “ноуменального світу” з усіма притаманними їй філософськими характеристиками. Вона стосується різних значень поняття “належне”, що є чинником, який

пов'язує причинність різних рівнів. Кант зазначає: належне, що ніколи ще не відбувалося зовні, може визначати діяльність людини і бути причиною її вчинків. Отже, виявляється і взаємозумовленість двох світів, а не тільки їх розбіжність. Своєрідне поле діяльності свободи – це моральність людини. У ній Кант убачає ту суттєву особливість, що вирізняє і підносить особистість. Важливо, що філософ не моралізує і не навчає правил моральності, а, навпаки, формулює принцип автономії моралі: все, що робить людина, має зумовлюватися, насамперед, її власними волею і розумом.

Оригінальну концепцію свободи волі особи створив один із найвідоміших представників екзистенціального напряму в філософії Ж.-П. Сартр. На його думку, суть людини – це задум, проект, майбутнє. Людина є тим, ким намагається бути, сама визначає своє майбутнє, проектує свою долю. Речі, що оточують людину, в принципі не мають суттєвого значення для того, що станеться з нею згодом, бо її дії детермінуються здебільшого не речами (або суспільними відносинами, інститутами), а передусім ставленням людини до речей. Людина – вільна істота. Все залежить від того, ким вона захоче бути. Немає такої умови, яка б завадила їй здійснити свій вибір. Скеля, яку я бачу перед собою, міркує Ж.-П. Сартр, буде моїм ворогом, чинитиме опір, якщо я захочу перенести її з місця на місце. Проте та сама скеля стане моїм співучасником, якщо я захочу використати її як підвищення для огляду ландшафту. Все залежить від того, якого сенсу, значення людина надає речам.

Видатний філософ М.Бердяєв є відомим теоретиком свободи людини. У центрі його філософської концепції – особистість в усій різноманітності її духовного життя. Він розуміє її не як малу частину соціального цілого (держави, роду, соціальної групи), а як всесвіт-універсум, мікрокосм. Важливо, що особистість – не просто маленька копія величезного понадчуттєвого світу, а її абсолютна цінність світу. Поняття особистості у Бердяєва має концептуальний зміст: усі його роздуми починаються і закінчуються поняттям “людина”. Він був переконаний, що кожна людина є особистість, що основа духовного буття і призначення її полягають саме в можливості відкрити в собі особистість шляхом безкінечного самоутвердження. Суть людини полягає не в загальному і родовому, а в індивідуальному. Особистість має свій неповторний образ. Індивідуальне буття людини, вважає Бердяєв, є первісним, визначальним. Зовнішня реалізація всього індивідуального і неповторного, що має людина, становить зміст творчості. Творчість – найважливіша характеристика людини як особистості. Свобода у Бердяєва безпосередньо пов'язана з суттю людини: основна якість духу особистості. Особистість за духовною природою, є істота вільна і творча. Свобода є позитивною, творчою потугою, що нічим не зумовлюється і не обґрунтовується. Це здатність духу творити не з природного світу, а із самого себе. Свобода, вважає Бердяєв, є самоочевидною і не потребує зайвих філософських обґрунтувань і доказів.

Вибір особистого шляху і поля діяльності – результат вільного волевиявлення людини. Тому особистість не можлива без самостійності, свободи. Свобода, як усвідомлений вибір людиною варіанта певної поведінки в певній ситуації, залежить не тільки від зовнішніх обставин, але й від стану духовного світу людини, від міри її внутрішнього настановлення на істину, добро, красу, справедливість. Свобода також виражається в здатності людини змінювати реальну ситуацію, планувати і практично досягати нової ситуації. Проблема відповідальності людей за свою свободу і дії завжди пов'язана з розумінням меж цієї свободи, меж втручання в природні і суспільні процеси, в життя інших людей і своє власне життя. Свобода і відповідальність особистості – провідна тема екзистенціалізму, який визначає свободу як фундаментальну характеристику людського існування, завдяки якій людина може творити себе і обирати образ майбутнього світу. Людина одвічно вільна, її свобода не залежить від обставин даної ситуації, а виражається ставленням до неї, вибором внутрішньої, духовно-моральної позиції індивіда. Екзистенціалізм підкреслює, що людина відповідає за свої дії лише тоді, коли діє вільно, має свободу волі, вибору і засобів їх реалізації.

Формами виявлення людської свободи є творчість, ризик, пошук сенсу життя, гра та ін. Характер вибору, дій, почуття відповідальності особи багато в чому залежать від стану її внутрішнього, духовного світу, від її ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації – це світоглядні, моральні, політичні переконання, принципи поведінки, глибокі і постійні уподобання. Сукупність сталих ціннісних орієнтацій становить своєрідний стрижень свідомості, який забезпечує стійкість особи, наслідування нею певного типу поведінки і діяльності. Такі ціннісні орієнтації є дуже важливими регуляторами поведінки індивідів. І тому в будь-якому суспільстві неодмінно здійснюється цілеспрямований вплив на ціннісні орієнтації особи. Криза особистості в сучасному світі тісно пов'язана з необхідністю перегляду старих і наробки нових ціннісних орієнтацій. Адже людина повинна зберегти свою самобутність, індивідуальність і водночас змінювати свій внутрішній світ, постійно нарощуючи особистісний потенціал.

Видатний мислитель-гуманіст сучасності А.Швейцер висловив такі міркування щодо “волі до життя”. Варто людині по-справжньому замислитися над загадковістю власного життя та життям інших, і вона відчує благоговіння і перед власним, і перед будь-яким життям, що постає перед нею. Однак зважати на це — то не що інше, як змиритися. Що ж у такому разі буде з людською свободою? У тому-то й річ, що справжня смиренність забезпечується тим, що людина у своїй підпорядкованості тому, що відбувається у світі, сягає внутрішньої свободи щодо сил, котрі володіють зовнішніми виявами людського буття. Внутрішня свобода допомагає людині знайти силу, щоб подолати будь-які труднощі й сягнути високої духовності, самозаглиблення, очищення, спокою та умиротворення. Будучи істотою діяльною, людина водночас вступає в духовні стосунки зі світом, проживаючи власне життя не для себе, а для тих, хто її оточує, і відчуває себе з ними як єдине ціле. Вона – співучасниця життя і

допомагає йому, як тільки може. Таке сприяння життю, його порятунку й збереженню людина відчуває як найглибше щастя, до якого вона може бути причетною [4, 28–29]. У зв'язку з цим варто звернути увагу на неминущу світоглядну значущість етичної зорієнтованості вітчизняної філософської традиції. Адже і теорія “внутрішньої людини” Віталія з Дубна, Григорія Сковороди та інших українських мислителів, і їхній кордоцентризм, “філософія серця” – все це найбезпосередніше пов'язане з тією світоглядною спрямованістю, яку можна назвати “благоговінням перед життям”. Чи не таке благоговіння мав на увазі Сковорода, витворюючи образ людини, в якій “дух... веселий, думки спокійні, серце мирне”? “Грайтворчий” стан людського світовідношення, що так бентежитиме згодом Ф. Ніцше та інших мислителів, виростає не зі своєї владної спрямованості, а всупереч їй, на основі “сродності” людини як з буттям, так і з власними сутнісними властивостями. Чи не цей самий мотив властивий П. Юркевичу, який, зокрема, протиставляє розум, зорієнтований на дослідне пізнання світу, та серце, “живі потреби” якого спонукають його “вбачати і любити життя навіть там, де дослідний розум не бачить нічого живого”. Адже і нежива природа здатна викликати в людини почуття не тільки егоїстичні, але й моральні [3, 181]. Світоглядна цінність окресленого підходу полягає в прагненні уникнути тієї активістської парадигми, згідно з якою “природа – не храм, а майстерня, людина ж у ній – працівник”. Людина і справді є працівником, проте тим, який несе відповідальність за долю “храму”, в котрому вона існує. Поділяючи чи ні сквородинське тлумачення взаємозв'язку людини зі світом – це звичайно, справа особистих філософських уподобань. Незаперечним є інше: для того, щоб особиста чи родова свобода людська не обернулася владною сваволею, суб'єкт вільного життєтворення має подолати світоглядну зарозумілість і розглядати себе такою, що має право на вільне самоствердження. Однак чи маємо ми достатньо доказів здатності “позалюдських” виявів буття до такого самоствердження? Вагомий доказ на користь такої здатності здобула, на наш погляд, сучасна філософська герменевтика. Осмислюючи таке явище, як гра, Г.Г. Гадамер зробив, зокрема, цікаве ототожнення гри та свободи. Акцентуючи на принциповій відкритості й невимушеності будь-чого життєздатного, він виокремив такі визначальні особливості гри: а) вона є саморухом, себто рухом заради самого руху (формою діяльності, вільною від цільового призначення, діяльності як такої); б) гра є способом саморепрезентації буття живого [1, 288]. Отже, за умов глобалізації взаємозв'язок свободи та відповідальності набуває особливої значущості, що істотно підносить і важливість філософського осмислення зазначеної проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

- Гадамер Г.Г.* Актуальность прекрасного. – М., 1991.
Юркевич П.Д. Из науки о человеческом духе // Филос. произведения. – М., 1990.
Швейцер А. Благоговение перед жизнью. – М., 1992.